

*Чепелєва Н.В.
Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН
України, м.Київ*

СПРЯМОВАНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ НА РОЗВИТОК ЯК ПІДҐРУНТЯ САМОПРОЕКТУВАННЯ

Самопроектування ми розглядаємо як здатність особистості діяти, виходячи із власного задуму, проекту відносно свого майбутнього (життєвий проект) та власної особистості (особистісний проект), що є однією із провідних детермінант здійснення життєвих планів та намірів. Воно базується на інтерпретації та осмисленні попереднього особистого і соціокультурного досвіду шляхом занурення у соціокультурний дискурсивний простір та створенні власного смислового простору, що є вагомим чинником розвитку особистості. По суті – це створення нового контексту життя, що задає нові вектори особистісного розвитку, які базуються на відкритості новому досвіду.

Особистісний проект передбачає: 1) створення «задуму себе», тобто конструювання Я-можливого, Я-бажаного, або ж Я-ідеального; 2) створення схеми або сюжету подальшого життя і себе у ньому; 3) реалізацію цього задуму шляхом вибудовування бажаної, передбачуваної ідеальної історії власного життя або плану, за яким втілюватиметься задум, а також конструювання власної ідентичності, адекватної власному задуму. Проект базується на соціокультурних зразках, а також на наявній в особистості концепції себе і свого життя, яка, з одного боку,

задає зміст проекту, з іншого – вибудовує обмеження задуму та можливостей його реалізації.

Самопроекування як вагомий чинник розвитку особистості передбачає звернення до власних спогадів, когнітивних зразків власних атрибутів та до теорій «Я» [3]. Причому останні, по суті, інтегрують попередні складові, забезпечуючи провідні особистісні зміни, що лежать в основі реалізації особистісного проекту. При цьому самопроекування вимагає від особистості створення власних моделей розвитку та власних поглядів на динаміку змін, а не орієнтації на готові моделі майбутнього, які пропонує соціум.

Самопроекування тісно пов'язане з розвитком особистості, є його необхідною складовою і передбачає самодетермінацію, на противагу зовнішній детермінації, яка забезпечує лише соціальний розвиток індивіда.

Згідно Д.О. Леонтьєву [4] є декілька вимірів розвитку. У першому людина виступає як біологічна одиниця, такий розвиток є універсальним, і його результатом є морфологічне та функціональне дозрівання, яке дозволяє оптимально пристосуватися до навколишнього. На нашу думку, це досеміотичний рівень розвитку людини, тут ще немає потреби у символізації, яка є однією з основних психологічних потреб людини [5], немає знакового опосередкування власної діяльності та розвитку. Дискурси на цьому рівні задаються ззовні, причому вони є нормованими згідно тієї чи іншої соціокультурної епохи.

Другий вимір розвитку – соціальний, результатом якого є соціальний індивід і те, що можна назвати базовою особистістю. За В.М. Розіним, соціальний індивід – це людина, що належить до певної культури і діє відповідно до її основних реалій. Така особистість не створює власний «Я-текст», а запозичає тексти, міфи, сценарії тощо із

соціокультурного оточення. Вона ще не є автором, а, скоріше читачем соціокультурного дискурсу та навіть його плагіатором. Тому базова особистість не створює власні життєві та особистісні проекти, а користується тим, що їй пропонують соціум і культура. На цьому рівні немає також саморозвитку, а є розвиток, що визначається основними соціокультурними інститутами – сім'єю, школою, ЗМІ тощо.

На цьому рівні розвиток особистості визначає фундаментальний дискурс (В.И. Розін), який виступає у ролі соціальної норми й сприймається людиною як сама реальність. Приймаючи певний фундаментальний дискурс особистість починає діяти в його межах, вводячи у них будь-який матеріал та власні дії і вчинки. Засвоюється фундаментальний дискурс через соціальні дискурсивні практики, до яких належать освіта, засоби масової інформації, мистецтво, професійні заняття, образ та стиль життя тощо. Ці дискурси задають також сценарії поведінки, а також життєві та особистісні проекти.

Таку особистість можна назвати особистістю конформістського типу [5], якій нічого більше не потрібно: є біологічні нужди та соціальні ролі, вона цілком задоволена життям у цих двох вимірах, третього для неї просто не існує. Людина пливе за течією, тобто будує життя адаптивним чином. Коли ж на перше місце виходять психологічні потреби, тоді перед людиною постає питання про сенс життя, вона починає будувати образ майбутнього, що дає їй могутню опору для опосередкування свого життя у вигляді життєвих цілей, смислів, завдань і відкриває шлях до переходу на наступний, особистісний рівень розвитку.

Однак деякі індивіди, на думку С. Мадді, рухаються не конформістським, а індивідуалістським шляхом розвитку на основі виникнення у них психологічних потреб у символізації, судженні та уяві, побудови картини світу та

часової перспективи, пошуку смислу та вибору невизначеності. Тим самим вони виходять на третій, власне особистісний рівень свого розвитку. Саме вихід на цей рівень робить можливим самовиховання, самоосвіту, саморозвиток – усі процеси, що лежать в основі як життєвого, так й особистісного самопроекування, і, як зазначає Д.О. Леонт'єв, сама особистість стає чинником свого розвитку, хоча відбувається це далеко не в усіх. Особистісний рівень розвитку, на відміну від перших двох, не є обов'язковим, він, скоріше, факультативний [4]. Завдання, що розв'язуються тут – не обов'язкові, не нормативні, а факультативні, насамперед – це завдання на смисл.

Саме на цьому рівні з'являється самопроекування як здатність ставити й розв'язувати завдання на смисл, вибудовувати власний смисловий простір, який втілюється в авторський задум, сюжет текст відносно себе, свого майбутнього життя, власної особистості.

Можна передбачити, що на другому рівні розвитку особистість, як вже зазначалося, є читачем, інтерпретатором «тексту життя», до якого належать сімейні оповіді, легенди, міфи, чужі біографії тощо. У той же час, на третьому (його можна назвати авторським) рівні особистість стає творцем власного тексту, власної біографії, базуючись не лише на інтерпретації соціокультурних дискурсів, а насамперед на їх розумінні.

На відміну від інтерпретації як процесу «накидання смислу на текст» за допомогою відповідних інтерпретаційних схем, які почасти запозичаються ззовні (із культури, соціального оточення, минулого досвіду взаємодії з оточуючим тощо), розуміння – чисто внутрішній процес. Воно базується на смислових трансформаціях власних смислових схем, розширенні власного смислового простору,

створенні нових смислових схем та утворень, переосмисленні як самого себе, так й власної соціокультурної ситуації, власного життя та власної особистості.

Можливим стає таке розуміння тільки у діалозі з самим собою, з Іншим, соціумом та культурою за допомогою соціокультурних дискурсів, що сприяє розширенню та зміні внутрішнього контексту особистості через взаємодію з контекстом зовнішнім. При цьому для людини як особистості поряд з контекстом минулого важливу роль відігріє контекст майбутнього, який можна тлумачити як процес смислоутворення минулого через майбутнє.

З поняттям авторства, яке є характерним для третього рівня розвитку, тісно пов'язане поняття автономії та самодетермінації особистості. Як зазначає Д.О. Леонтьєв, автономія та самодетермінація потрібні людині для того, щоб орієнтувати свою поведінку у просторі можливого. Якщо все причинно зумовлено, то автономія особистості позбавлена практичного сенсу, зазначає дослідник. І навпаки, якщо ми визнаємо простір можливого, то без ідеї самодетермінації не обійтися, тому що перетворення можливого у дійсність відбувається лише через недетермінований (точніше, самодетермінований) вибір та рішення суб'єкта. Коли людина протиставляє своє свідоме рішення механізмам, що спрацьовують автоматично, вона вводить у регуляцію своєї життєдіяльності нові, вищі принципи регуляції та організації власної діяльності та переходить на новий щабель розвитку [4].

Отже, на вищому, особистісному рівні розвитку з'являється самопроекування як здатність ставити й розв'язувати завдання на смисл, вибудовувати власний смисловий простір, що втілюється в авторський задум, сюжет, текст. У процесі розв'язання таких завдань людина

створює власну ментальну модель світу і самої себе, вибудовує власні життєві стратегії. Інакше кажучи, самопроекування – це завдання для самої особистості (насамперед, завдання на смисл), у процесі розв’язання якого людині слід осмислити себе, власну життєву ситуацію та перспективу, переглянути свою позицію у ціннісно-смыслових координатах, не лише інтерпретуючи та реінтерпретуючи свій життєвий досвід, а й саму себе.

Ці завдання попервах запозичуються із соціуму, але у процесі життя та власного розвитку людина може їх перевизначувати та довизначувати, реконструюючи таким чином як власні уявлення про зовнішню та внутрішню реальність, так й результати інтерпретації і реінтерпретації особистого досвіду.

Спируючись на ідеї Ю.І. Машбиця про перевизначення та довизначення учінневих задач [6], під перевизначенням завдань, котрі ставить перед особистістю соціум, ми будемо розуміти зміну структури завдання, що пропонує соціум, з метою адаптації його до власної психічної реальності без зміни його внутрішнього сенсу та без усвідомлення необхідності внутрішніх змін, спрямованих на саморозвиток.

У свою чергу, довизначення завдання на смисл – це привнесення особистісного сенсу у завдання, що залежить як від об’єктивних, так й від суб’єктивних чинників. Такий особистісний смисл залежить, насамперед, від розуміння та інтерпретації особистого досвіду, а процес довизначення завдання веде до трансформації смыслового простору особистості, спонукаючи її до самозмін, саморозвитку, самопроекування.

Основними моделями особистісних проєктів, на нашу думку, є наратив (як замислення себе, створення власної ідеальної історії) та тезаурус (як створення ідеальної,

особистісно неповторної картини світу). Розглянемо як діють ці моделі у процесі засвоєння основних життєвих цілей і завдань, які ставить перед собою особистість, спираючись на соціокультурні стандарти.

Якщо говорити про наратив, то у процесі перевизначення смислових завдань змінюється лише зовнішня структура Я-тексту, тобто інакше компонуються події, деякі вилучаються, інші, навпаки – додаються та стають ключовими у той чи інший період життя, але внутрішня (смилова) структура тексту залишається незмінною.

У процесі довизначення трансформується внутрішня (смилова) структура тексту про себе. Наратив трансформується у тезаурус, котрий можна визначити як різновид внутрішнього дискурсу, що передбачає зміну картини світу у свідомості людини. У цьому випадку людина починає відчувати себе автором власного життя. Можна припустити, що трансформація досвіду у тезаурусний стан сприяє самопроектуванню.

Гіпотетично можна припустити також, що перевизначення смислових завдань формує наративне уявлення про своє минуле, теперішнє та майбутнє життя, а довизначення – тезаурусне, створюючи рухливий смисловий простір, в якому викристалізовується майбутня особистість. Саме на його основі вибудовується екзистенційний досвід особистості, який спрямовує весь хід розвитку людини та здійснює його ціннісно-смилову регуляцію.

Як зазначає В.В. Знаков, у тезаурусі особистості представлено людське буття, осмислене та засвоєне нею [2], тобто досвід не просто проінтерпретований та реінтерпретований, а й зрозумілий людиною. При такому розумінні суб'єкт відповідає собі на запитання, що відрізняються від питань, які виникають при наративному

способі осмислення досвіду. Вони спрямовані не стільки на з'ясування того, що відбулося (або, що можливо відбуватиметься – Н.Ч.) та як саме це відбувалося, скільки на те, що це значило для розуміння, які суб'єктивні сенси й цінності були актуалізовані [1]. Тобто тут мова йде про справжнє смислове розуміння, що базується на діалогічній взаємодії не лише з навколишнім світом, а насамперед з самим собою.

На думку Дж. Капрари та Д. Сервона, люди здатні впливати на власну долю. Здатність передбачати майбутнє та регулювати дії відповідно до особистих цілей робить можливим вплив людини на свій досвід, свої дії та особистісне зростання. Самоінструкції засновані на певній системі уявлень про власні можливості та про відповідальність за власні дії. Завдяки здатності до саморефлексії, людина може створювати умоглядні моделі не лише зовнішнього світу, а й себе самої. Умоглядні моделі Я містять уявлення про розумові процеси або метакогнітивні уявлення [3].

При цьому, на думку тих же авторів, люди ставлять перед собою два види цілей – цілі оцінки та цілі розвитку. Перші передбачають перевірку або підтвердження певної особистісної характеристики. Люди, що мають цілі розвитку, прагнуть набувати або розвивати певні особистісні якості [3]. На нашу думку, люди, що орієнтуються на цілі оцінки, великою мірою залежать від думки оточуючих та на відповідність власної особистості зовнішнім стандартам. Тому при інтеріоризації соціальних завдань на смисл вони, як правило, орієнтуються на їх перевизначення, з тим щоб підігнати себе до існуючого у соціумі стандарту. Хоча, слід зазначити, що для проектування будь-яких змін без розгляду типових соціальних і діяльнісних контекстів не обійтись.

Якщо люди чогось не вміють, вони не побудують того, що вимагає даного незнайомого з ним уміння [6].

Спираючись на викладені вище положення, можна припустити, що основними стратегіями реалізації особистісного проекту є стратегії стабільності і розвитку. Перша базується на цілях оцінки і перевизначенні основних життєвих завдань і передбачає засвоєння проектів і стандартів їх реалізації, які пропонує соціум, таких, що відповідають типовому для тієї чи іншої культури життєвому плану та вимогам до особистості, здатної його реалізувати. Друга – спирається на цілі розвитку та довизначення основних життєвих завдань, які пропонує особистості соціокультурне середовище.

Нами було виділено три види особистих проектів, базуючись на рівнях розвитку особистості, запропонованих Д.О. Леонтьєвим, – біологічному, соціальному та особистісному [4].

Соціально-орієнтований проект виникає на другому рівні особистісного розвитку (рівні соціалізації). Такі проекти засвоюються у процесі первинної соціалізації, задаючи суб'єкту деяку спільну, прийнятну у даній культурі систему категорій, за допомогою яких він має структурувати та вимірювати подієвий плин власного життя. Кожна соціалізована людина знає, як повинне будуватися та перебігати її життя, які типові події мають у ньому відбутися, очікує на їх появу й включає у свій майбутній життєпис.

Особистісно-орієнтований проект є унікальним для кожної людини, що досягла особистісного рівня розвитку. Такі проекти пов'язані з активізацією процесів самоінтерпретації та саморозуміння й задають свій, неповторний для кожної людини вектор розвитку і лінію особистісних трансформацій. Хоча, безумовно, ці проекти є

результатом глибокого осмислення соціокультурних реалій та передбачають усвідомлення власних можливостей та власних обмежень.

Альтернативний проект. Це коло імовірно-значимого, що складає найбільш творчу частину життя, в якому задумуються ідеальні шляхи саморозвитку, обдираються бажані стратегії самореалізації. Таким чином, альтернативний проект готує майданчик для свого нового старту від "Я-наявного" до "Я-іншого" (Б.Д. Ельконін). Такі задуми (можливо, їх можна визначити як мрії) зазвичай не проговорюються вголос, а формуються у внутрішньому смисловому просторі особистості.

Отже, самопроекування можна тлумачити як процес збагачення й трансформації смислового простору особистості, що відбувається у результаті розуміння та інтерпретації індивідуального досвіду, який узагальнюється на основі внутрішніх інтенцій особистості та структурується під впливом цілей, мотивів та намірів людини, а також спирається на соціокультурні концепти, що організують особистісний досвід.

Особливості побудови особистісних проектів на різних етапах розвитку людини мають свою специфіку. Зокрема, на першому, біологічному, етапі особистість діє за нормативними проектами, що задаються дорослими. На другому – соціальному, запозичує проекти, що задані соціокультурним простором. І лише на третьому, особистісному етапі, з'являється здатність до створення власних проектів, що дозволяють вибудовувати траєкторію власного життя і власного розвитку.

Розглянемо докладніше особливості самопроекування особистості на різних етапах розвитку, базуючись на основних характеристиках прийняття та розв'язання життєвих та смислових завдань, що постають

перед людиною на різних вікових етапах. Як вже зазначалося, такі завдання великою мірою запозичуються з культури та трансформуються залежно від вікових та індивідуальних особливостей людини. У випадку смислового перетворення культурних сенсів, а також перевизначенні та довизначенні зразків розв'язання життєвих завдань, що пропонуються культурою, виникають особистісні новоутворення, які свідчать про формування у людини того чи іншого життєвого та особистісного проєктів.

Характерним для молодшого шкільного віку, на нашу думку, є опора не на смислові, а саме на життєві завдання, що постають перед дитиною у процесі соціалізації. На цьому етапі розвитку дитина в основному занурена у соціокультурні дискурси, які надаються дорослими. Здатність до створення складних дискурсів тільки починає зароджуватися. Можна припустити, що у цьому віці виникає насамперед здатність до приймання та породження наративів, у змісті яких можуть відображатися результати перевизначення тих чи інших життєвих завдань. Сміслових трансформацій досвіду ще немає (та й не може бути), є лише певне переструктурування культурних зразків, які надаються соціумом. Основне новоутворення у цьому віці – розвиток наративної компетентності як здатності сприймати наративи та породжувати власні, що базуються на особистому досвіді дитини, – школа, стосунки із вчителями, однолітками, батьками тощо.

У підлітковому віці відбувається розвиток здатності до довизначення основних життєвих завдань та поява на цій основі власне смілових завдань. Відбувається цей процес великою мірою у результаті внутрішнього смислового конфлікту, пов'язаного з характерним для цього віку розвитком самосвідомості. З'являється потреба у саморозумінні, котра й стимулює формування особистісних

сенсів та створення на цій основі власних життєвих та особистісних проєктів. Суттєво розширюється репертуар дискурсивних практик підлітка, що також веде до розвитку здатності до самопроєктування. Основним новоутворенням цього віку є розвиток дискурсивної компетентності як здатності особистості засвоювати зовнішні дискурси, досить успішно здійснювати власні дискурсивні практики, а також вести внутрішній діалог як важливий засіб саморозуміння.

В юнацькому віці як і у дорослому, багато що залежить від того, на якому рівні, за Д.О. Леонтьєвим, знаходиться людина – соціальному або ж особистісному. Інакше кажучи, якщо перед юнаком постає питання "Ким бути?", але не з'являється питання "Яким бути?", то він у своєму розвитку зупинився на соціальному рівні. У цьому випадку він орієнтується на зовнішні зразки, відображені у соціокультурних дискурсах, і на життєві (кар'єра, гроші, оточення, сім'я тощо), а не на смислові завдання. Причому у процесі розв'язання цих завдань в основному відбувається їх перевизначення, смислова сфера майже на задіяна. Основний проєкт у цьому випадку – життєвий, який може трансформуватися лише у зовнішній, а не у внутрішній (смисловій) структурі. Якщо ж для юнака основним завданням стає саморозвиток, як умова успішного розв'язання життєвих завдань, то він починає створювати смислові особистісні проєкти, активно задіюючи довизначення таких завдань, ставлячи перед собою, у першу чергу, завдання на смисл та орієнтуючись на власний внутрішній діалог (особистісний дискурс) і на діалог із значимими дорослими. Основним новоутворенням у першому випадку (соціальний рівень розвитку) стає професійне самовизначення, у другому – особистісне, на базі якого формується й професійне.

Для дорослого віку характерним є втілення життєвих та особистісних проєктів, а також їхня трансформація, коригування та смислова перебудова. Це стає можливим за умови переходу дорослого на особистісний рівень розвитку (що не є обов'язковим) та за наявності сформованих дискурсивних практик (інтерпретації, розуміння, діалогу тощо) і розвиненої на попередніх етапах розвитку дискурсивної компетентності. Якщо ж дорослий не переходить на особистісний рівень розвитку, то результатом цього є особистісна стагнація та незадоволеність життям, яка у похилому віці сприяє ще й розвитку гострого страху смерті.

Таким чином, людина звернена до самої себе та на перетворення того, що дано їй як зовнішнє, так й внутрішнє, інакше кажучи, можна зробити висновок, що саморозвиток і самопроекування – тісно пов'язані процеси, опершись на слова Л.С. Виготського «людина не тільки розвивається, а й будує себе».

Список використаних джерел

1. Знаков В.П. Тезаурусное и нарративное понимание событий как проблема психологии человеческого бытия / В.П. Знаков // Методология и история психологии. –2010. –Том 5. –Выпуск 3 Психология человеческого бытия. – с. 106 – 119.
2. Знаков В.В. Теоретические основания психологии понимания многомерного мира человека / В.В. Знаков // Вопросы психологии. – 2014. – № 1. – С. 16 – 29.
3. Капрара Дж. Психология личности / Дж. Капрара, Д. Сервон – СПб: Питер, 2003 – 640 с.

4. Леонтьев Д.А. Личностное измерение человеческого развития / Д.А. Леонтьев // Вопросы психологии. – 2013 – № 3. – С. 67 – 80.
5. Мадди С.Р. Смыслообразование в процессе принятия решений / С.Р. Мадди // Психологический журнал – 2005. – том 26. – № 6, с. 87 – 101.
6. Машбиц Е.И. Психолого-педагогические проблемы компьютеризации обучения / Е.И. Машбиц. – М.: Педагогика, 1988. – 192 с.

Психологія саморозвитку особистості: збірник наукових праць.
Чернівці – Київ, 2016.